

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 280–286.

Катерина ЧУЄВА

“ЧАЙНИК” І “КОРОБКА З ТРЬОМА ДЕЛЬФІНАМИ” АБО “ПРИЕЗЖАЙТЕ, ДОРОГАЯ
ФАНИ МОЙСЕЕВНА”. ДОЛЯ ФАНИ ШТІТЕЛЬМАН ТА ОЛЬВІЙСЬКІ ІСТОРІЇ У ЛИСТАХ
З АРХІВУ МУЗЕЮ ХАНОКІВ

У січні 2014 р. виповнилося 100 років від дня народження Фані Мойсеївни Штительман (1914–1992) – відомої дослідниці античної археології та мистецтва, яка зробила вагомий внесок у дослідження хори Ольвії та формування і вивчення античної колекції Музею Ханенків (до 1999 р. – Київського музею західного та східного мистецтва) (рис. 1). За збігом обставин до початку 2000-х рр. науковий доробок дослідниці не привертав спеціальної уваги фахівців, а



Рис. 1. Фані Мойсеївна Штительман (1914–1992). Світлина з архіву Музею Ханенків
Fig. 1. Fani Shtitelman (1914–1992). Photo from the archive of Khanenko’s Museum

перший відносно повний нарис її наукової біографії вийшов тільки у 2014 р. [Буйських, Чуєва, 2014, с. 124–131]. Того ж року в Музеї Ханенків на пошану Ф. Штительман відбулася міжнародна наукова конференція та виставка “*Антична колекція Музею Ханенків. Вибране*”. Завдяки цим заходам вдалося не лише привернути увагу до постаті дослідниці, а й встановити зв’язок з її родичами та друзями, що нині мешкають за межами України, і уточнити деякі деталі її біографії.

Київському музею західного та східного мистецтва Ф. Штительман присвятила 16 років свого життя: з 1955 до 1971 р. включно. Крім загальномузейних обов’язків (екскурсії, лекції тощо) дослідниця опікувалася фондом античного мистецтва, приділяючи найбільшу увагу атрибуції предметів, відновленню наукових паспортів, укладанню каталогу та поповненню колекції [див.: Буйських, Чуєва, 2014, с. 126–129]. Колекція античного мистецтва, виділена в окремий фонд (шифр АТК) у 1950 р., завдяки зусиллям Фані Мойсеївни зросла майже вдвічі за рахунок предметів, переданих іншими установами та приватними особами (переважно археологами), з якими дослідниця підтримувала фахові і дружні стосунки.

Особливу роль у цьому відіграло спілкування Ф. Штительман з київськими та миколаївськими колегами з Ольвійської експедиції, якою керував Лазар Мойсейович Славін. У дослідженнях Ольвії та її хори Фаня Мойсеївна почала брати участь ще наприкінці 1930-х рр., не припиняючи співпраці й після звільнення з Інституту археології АН УРСР, де працювала протягом 1944–1954 рр. [Буйських, Чуєва, 2014, с. 124]. Окрім багаторічних досліджень, Фаню Мойсеївну з Ольвією пов’язувало ще й вимушене вигнання. Серед її робочих матеріалів в Музеї Ханенків збереглася заява на ім’я директора Інституту археології АН УРСР Петра Петровича Єфименка, датована 18 грудня 1953 р., що дає уявлення про ситуацію, через яку дослідниця вимушена була залишити Інститут¹ (наводимо текст повністю):

¹ Цитовані документи тут і далі публікуються вперше, текст (окрім реквізитів) наведено повністю, авторська орфографія та пунктуація збережені.

“С 1944 г. я работаю младшим научным сотрудником Института археологии АН УССР. В 1951 г., вопреки моему желанию, была переведена на работу в Ольвийский заповедник. В 1952 г. при слиянии заповедника с Институтом археологии была уволена, и лишь благодаря вмешательству парткома АН УССР и зав. отделением общественных наук АН УССР восстановлена на работе с обязательством постоянно проживать в Ольвии. Подчиниться этому решению меня вынудили крайние обстоятельства. С тех пор прошло почти два года. За это время состояние здоровья моего сына, нуждающегося в постоянном наблюдении квалифицированного врача и остающегося значительную часть года без матери, ухудшилось. Пагубно отражается моё постоянное отсутствие и на его воспитании, а также на положении всей моей семьи.

Кроме того, я лишена реальной возможности продолжать нормальную научную работу, т. к. обещания дирекции предоставить мне длительную командировку для работы в Киеве над материалами, литературой и для консультаций, к сожалению, остались невыполненными.

Вследствие этого не смогла закончить запланированные годовые темы, тем более, что значительная часть моего рабочего времени была занята проведением экскурсий (с апреля по ноябрь мною проведено свыше 100 экскурсий при запланированных 15 на год).

Все вышеизложенные – как семейные обстоятельства, так и отсутствие условий для научной работы – лишают меня возможности выполнить Ваш приказ о немедленном выезде в Ольвию и принуждают просить Вас создать мне условия для нормальной жизни и работы, в противном же случае – освободить от занимаемой должности”.

Справжня причина описаних утисків та вислання зі столиці республіки в жодному з документів не згадується, припускаємо, що вона так чи інакше пов’язана із загальносоюзною кампанією “боротьби з безродними космополітами”, що розгорнулася на початку 1950-х рр. Невідомо, чи цитована заява була в єдиному примірнику, чи Фаня Мойсеївна подала аналогічний документ до дирекції. Відомо лише, що у 1954 р. вона залишає інститут, а у жовтні 1955 р. стає співробітницею Київського музею західного та східного мистецтва [Буйських, Чуева, 2014, с. 126] і береться до роботи з античною колекцією.

Завдяки науковим контактам Ф. Штітельман до музею надійшло близько 20 предметів ольвійського походження – монети, чорно- та червонолакова кераміка, фрагменти теракот тощо; за деякими з цих предметів – цікаві історії і спілкування з особистостями, що визначали обличчя української археології і музейної справи. Фаня Мойсеївна зберігала для архіву всі свідчення стосовно предметів, у тому числі – листи або виписки з листів від колег-археологів, що були дбайливо додані до актів передачі. Перші надходження датуються 1957 р., про що ми дізнаємося з акта і машинописної виписки листа від 10 червня завідувача заповідника Ольвія “тов. Буракова А.В.” [НА ММХ, оп. 7, од. зб. 109, спр. 2, арк. 4], який писав:

“Уважаемая ФАНЯ МОИСЕЕВНА.

Высылаю в адрес музея небольшую коробку с тремя дельфинами, одним ассом и одной круглой монетой – Борисфеном. Последних обещал Вам две, но когда пересмотрел свою коллекцию случайных находок, прилично там ничего не оказалось: или совсем неясные изображения, или нет слова Ольвия. Желательно бы иметь Вам два Борисфена и два асса, чтобы показать лицевую и оборотную стороны, но у меня их пока нет. Сейчас Елена Кирилловна чистит коллекцию ольвийских монет и может быть стоит обратиться к дирекции с просьбой передать музею одного Борисфена. Если мне удастся найти или купить что-либо приличное – вышлю. Дельфинчики почищены и закреплены, асс совсем не чищен (если не считать чистки о кирпич наводчиком), Борисфена я мочил сутки в 10 % растворе серной кислоты. Но это только начальная стадия очистки, поэтому при получении, нужно срочно продолжить очистку (хорошо прокипятить в дистиллированной воде и потом закрепить). Иначе он погибнет. Я думаю, что Елена Кирилловна поможет Вам дочистить.

С уважением, Бураков А.В.”

Загалом А. Бураков передав музею 6 монет (4 дельфіни, 1 ас, 1 борисфен) [НА ММХ, оп. 7, од. зб. 109, спр. 2, арк. 18].

Ще 10 ольвійських знахідок передав музею Феодосій Тимофійович Камінський (1888–1978) – визначний миколаївський музейник, археолог і краєзнавець, чий внесок у збереження археологічної спадщини та розвиток музейної справи України протягом тривалого часу не був оцінений належним чином. В. Нікітін, автор найповнішого на сьогодні нариса біографії Ф. Камінського, зауважив: *“його життя і праця збіглися з найжорстокішими і найкривавішими подіями ХХ ст.: Першою і Другою світовими та громадянською війнами, сталінсько-беріївськими репресіями та голодоморами (...) його археологічна діяльність на початку минулого століття була безпосередньо пов’язана з такими визначними постатями, як Д.І. Яворницький, Б.В. Фармаковський, Т.І. Фармаковська, Л.М. Славін, О.М. Карасьов, О.І. Леві, С.С. Дложевський, М.О. Макаренко, та багатьма іншими”* [Нікітін, 2008, с. 118]. Ф. Камінський пережив кілька арештів під різними приводами – служба в царській армії, причетність до “Союзу визволення України” та ін.; у проміжках між засланнями провадив активну наукову, музейну та пам’яткоохоронну діяльність на Миколаївщині. Зокрема, протягом 1920-х рр. працював у Миколаївському краєзнавчому музеї (спочатку хранителем, у 1923–1929 рр. – директором), навколо якого згуртував коло “Друзів музею”, багато уваги приділяв Ольвії, брав участь у роботі Ольвійської експедиції. Протягом 1929–1933 та 1937–1949 рр. перебував у концтаборах та на засланнях, до Миколаєва повернувся лише після реабілітації у 1954 р. і до 1958 р. працював науковцем у Миколаївському краєзнавчому музеї. Загинув від рук грабіжників у власному будинку в 1978 р.

В архіві Музею Ханенків зберігаються два листи Ф. Камінського до Ф. Штітельман, в яких Феодосій Тимофійович оповідав, як предмети потрапили до нього [НА ММХ, оп. 7, од. зб. 161, спр. 14, арк. 7–8]. Листи містять унікальну інформацію, тому наводимо їх повністю:

“Николаев, 8 апреля 1960

Глубокоуважаемая дорогая Фани Моисеевна!

Собрал, упаковал и отправляю Вам посылочку с такими памятниками и такими путями у меня сосредоточившимися. Да! Должен сказать, что я не могу назвать, при каких обстоятельствах каждый памятник оказался у лиц, имена которых я Вам назову. Одно безусловно, что все они Ольвийского происхождения. Вы может быть слышали, что жил в Николаеве врач Гр. Павл. Цветаев – страстно любивший Ольвию. Свой плановый отпуск он проводил всегда в Ольви, когда там работала экспедиция. Он ходил по всей территории заповедника, находил в промоинах обнажившихся после дождя древности и в течении ряда лет имел порядочную коллекцию ольвийских вещей, которую в начале 40-х годов передал в Госуд. Эрмитаж. Когда я возвратился в Николаев, застал Цветаева тяжело больным. В 1956 году он умер. Жена его переезжая навсегда в Ленинград – обнаружила у себя из собрания мужа: две терракотовые женские головки, доньшко краснолаковой чашечки с изумительным фигурным орнаментом и лекиф сетчатый. Эти вещи я пересылаю Вам.

Жил в Парутино богатый мужичок – Гавр. Семен. Диденко. В дореволюционные годы он скупал у парутинцев случайные находки и продавал их, гл. образом, в Одесский музей Э.Р. Штерну. Он немножко шалил и в первые годы Советской власти. Я его предупреждал оставить эту торговлю и далее привлекал его к судебной ответственности. В 1959 г. я с ним встретился в одну из поездок в Парутино. Встретились мы уж по-хорошему. В знак нашего примирения – он мне передал может быть пролежавшие у него лет 40: светильник краснолаковый закрытый, лекиф чернолаковый с пальметкой, лекиф краснолаковый с пальметкой, правда, с отбитым горлышком. И эти памятники я пересылаю Вам. С первого года участия в раскопках Ольви 1913 года я познакомился в Парутино с учителем Ив. Ив. Пересунько, который перешел на должность бухгалтера местного Кредитного Товарищества. Его очень уважал Б.В. Фармаковский за то, что он сдерживал парутинцев от хищнических раскопок. В годы моего долголетнего отсутствия Ив. Ив. Пересунько переехал в Очаков. В прошлом 1959 г. мне пришлось сопровождать в Очаков и знакомить с его историей большую группу преподавателей истории. Выполнив свое дело, я пошел искать Ив. Ив. Пересунько. Его уж я не застал в живых, но его жена мне говорит: Ив. Ив. отобрал,

когда мы ещё жили в Парутино, у спекулянтов две вещи и всё берег, чтобы передать Вам, Феодосий Тимофеевич. Вани уже нет, и я его волю выполняю, извлекла из сундука и вручила мне: уникальную вещь – бронзовый светильник и чернолаковый канфар на низкой ножке. И эти памятники я вручаю Вам, Фани Моисеевна. Наконец чашечку с двумя ручками недавно я выпросил у одного гражданина в городе по фамилии Гомидра, тоже и её пересылаю Вам. Как видите, ни одной точной даты, когда... [нерозбірливо – прим. авт.]

В Николаевский музей я их не передал – так как там и тому что собрано толку не дадут. Распорядитесь этими памятниками по Вашему усмотрению, лишь бы они пошли на общую пользу.

Дома покамест благополучно. Сестрица поправилась. Желаем Вам, Фани Моисеевна, Борису Михайловичу успехов в Ваших занятиях.

Искренне Вас уважающий Каминский

Кланяемся Вам [нерозбірливо – прим. авт.] Ирина Степан и сестра [? – нерозбірливо – прим. авт.] Марфа Тимофеевна”

“26.04.1960, Николаев

Получил я Ваше письмо, такое хорошее сердечное письмо. С первых строк Фани Моисеевна договоримся относительно пересланных мною памятников. Я себе иначе и не представлял, что пересланные экспонаты, каким-то установленным в музее порядком, – будут оприходованы и заслуживающие чести быть экспонированными – будут экспонированы. Ни о каких деньгах, что-то напоминающих куплю-продажу, не может быть и речи. На то, как оприходовать памятники, в Вашем мне письме есть прекрасные и исчерпывающие указания: “Могу это сделать (организация передачи музею) я сама на основании вашего письма”. Оформляйте, Фани Моисеевна, и экспонируйте что найдёте нужным.

Интересную историю имеет за собой бронзовый светильник. Я Вас посвящаю в эту историю. По селу Парутино ходила легенда ещё лет 40 тому назад, что в Ольвии “був знайдений чайник”. Всё говорило за то, что “чайник” из Парутино не ушёл, у кого-то хранится в Парутино и ждёт “хорошего покупателя”. С первых же дней Революции, ещё в Парутино был Ревком, я, наезжая в Ольвию, объявил на сельском сходе, специально на то собранном, что случайные находки древностей являются государственным достоянием и не могут быть проданы в частные руки. Был установлен порядок. Надо было любой ценой уберечь территории Ольвии от всяких посягательств. Вы знаете, что площадь Ольвии была расстрассирована на усадьбы – это было запланировано продолжение той улицы, что ведёт теперь к заповеднику. Ни с Ленинградом, ни с Харьковом связи не было. Штат охраны – два сторожа не охраняли, а торговали камнем. Временами я наезжал в Парутино, урывая день-два из служебного времени по музею. В числе прочих дел по Ольвии, я всегда согласовывал вопрос об охране Ольвии в Волревкоме и если у кого были случайные находки, их обязаны были приносить в Ревком. Комиссия в составе: секретаря партячейки, члена ревкома, бухгалтера ревкома при моём участии оценку памятникам ... таких актов ... [кілька слів нерозбірливо – прим. авт.] разрешал мне из спецсредств выплачивать. Но “чайник” – не всплывал. Я всё время спрашивал где же, у кого “чайник”? Был такой очень хороший раскопчик и очень хороший человек Ив. Ив. Шкурат. Просил я его следить, чтобы “чайник” не ушёл из Парутино, просил Ив. Ив. Пересунько и других. В период моих долголетних скитаний за Уралом “чайник” всё-таки был найден, переезжая с семьёй в Очаков, перевёз его с собой Ив. Ив. Пересунько, не стало его, сохранила семья его, сейчас нет уже в живых и жены Ив. Ив., попал “чайник” ко мне, от меня “потрапив до Київa” к Вашей милости, Фани Моисеевна и дайте этому многострадальному чайнику – прекрасному, совершенно уникальному светильнику подобающее ему место.

Л.М. Славин в письме любезно мне сообщил очередность раскопочных работ с I.VI Березань, с I.VII – раскоп в Ольвии, с 15.VIII – в Козырке. Ещё же и Вас Фани Моисеевна,

ждёт Дидова Хата. Приезжайте, дорогая Фани Моисеевна и Борис Михайлович. Как мы рады будем вас встретить и от всей души искренне принять. Ваши Каминские”.

“Многострадальный чайник” на момент цієї публікації зберігається в античному фондї Музею Ханенків (інв. № 304 АТК) і являє собою металевий світильник на чотирьох ніжках з видовженим округлим корпусом, циліндричним горлечком, довгим, загнутим догори рифленим носиком та вертикальною ручкою (рис. 2). Припущення Ф. Штігельман про його ранньо-середньовічне датування, занотоване у науковій картці, залишилося непідтвердженим, у чинній інвентарній книзі музею місце виготовлення і датування не вказані.



Рис. 2. Світильник. Дагестан, XIX ст. З колекції Музею Ханенків (інв. № 304 АТК). Переданий до музею Феодосієм Камінським
Fig. 2. Lamp. Dagestan, XIX century. From the collection of Khanenko’s Museum (inv. № 304 АТК). Given to museum by Feodosiy Kaminskyi

Як вдалося з’ясувати, цей світильник – чах або чірах (чiраx) – кавказького походження. Прямою аналогією до нього є світильник з Дербентського державного історичного і художнього музею-заповідника (інв. № ДМЗ-КП-1265), виготовлений в Дагестані у XIX ст. Подібні світильники ще на початку XX ст. були одним з характерних виробів майстрів селища Кубачі, відомого добре збереженими традиційними ремеслами. При цьому в етнографічних працях першої третини XX ст. збереглися вказівки на “античну форму” світильників і порівняння з “чайником”: “Другой работой литейщика является изготовление медных светильников чах почти античного типа, напоминающих низкий пузатенький чайник с ручкой, без крышки и с широким носиком, вытянутым горизонтально. В чах наливается масло, в носик вкладывается пучок пакли или старая истёртая тряпка и лампа заправлена, остаётся зажечь. <...> Всякий, кому приходилось ходить ночью по кубачинским

улицам и тоннелям, извивающимся вправо и влево, вверх, вниз, переплетающимся как макароны в миске, вполне оценит практичность и гениальную простоту скромной античной лампы, идеально приспособленной к условиям кубачинского быта. <...> Архаичность всего уклада жизни, быта, жилища, позволяет сохраняться архаичным формам вещей, наряду с новыми формами, которые допустимы в условиях архаичного быта. Таким образом сохранились и медный котёл, форма которого близка к сассанидским котлам Эрмитажа, и светильник, повторяющий античные формы” [Бакланов, 1926, с. 37, 39].

Отже, “чайнік” з Музею Ханенків не є виробом античної доби, але, без сумніву, має художню, культурну, історичну та музейну цінність як зразок традиційного ремесла Дагестану XIX ст. та як предмет, з яким пов’язані важливі сторінки історії збереження ольвійських старожитностей і біографії людей, що були дотичні до цієї справи.

Нарешті, ще один предмет – червоноглиняна амфора, – переданий Ф. Камінським в дар музею, супроводжувався лише короткою приміткою в акті передачі від 1 вересня 1957 р.: “Амфора эта была найдена в Ольвии в начале XX века частным лицом и тогда же была приобретена Ф.Т. Каминским”.

На жаль, детальніших відомостей про спілкування Ф. Штігельман і Ф. Камінського поки що виявити не вдалося; окремого дослідження в цьому сенсі потребує також архів самого Феодосія Тимофійовича, що зберігається в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї.

На сьогодні документи з робочого архіву Ф. Штігельман опрацьовані ще не повністю, частина важливих листів (як цитовані листи Ф. Камінського) увійшла до наукового архіву музею ще у 1960-х рр., але деякі (наприклад, короткі листи з приватного листування з

дослідницею Н. Сорокіною), знайшлися у папках з чернетками до лекцій та серед інших документів, що протягом кількох десятиліть зберігалися в робочому архіві відділу західноєвропейського мистецтва (античний відділ проіснував, судячи зі записів в особовій справі Ф. Штігельман, лише з 1958 до 1963 р.). Після всіх досягнень – поповнення колекції, підготовки наукового каталогу [НА ММХ, оп. 2, од. зб. 455, спр. 22], та не зважаючи на сумлінне виконання інших музейних обов’язків (про що свідчать її звіти про роботу), у другій половині 1960-х рр. Фаня Мойсеївна почала зазнавати утисків в музеї. Причиною цього, судячи зі збережених документів, став конфлікт з керівництвом через спроби довести важливість продовження її роботи як фахівця з античності саме з античною колекцією музею, та брати участь у фахових заходах.

Уявлення про цю ситуацію дає її листування з відомим археологом Дмитром Борисовичем Шеловим у лютому–березні 1969 р. У листі Д. Шелова від 27 лютого 1969 р. читаємо: “...Очень меня огорчили известия о Вашем положении в музее. Я думал, что после изданной Вами книги Ваше прямое начальство должно было бы с большим пониманием отнестись к Вашей работе. <...> Ваш директор не просто не ответил на нашу телеграмму с просьбой отпустить Вас. Наверное, он и Вам эту телеграмму не показал. В этом году сессия пройдет в Ленинграде во второй половине апреля. Но я не решаюсь послать Вам вызов без Вашего пожелания, чтобы чем-нибудь не навредит Вам. <...> Вы делаете хорошее и благородное дело, и как можно этого не понимать и этому мешать? Впрочем, особенно рассчитывать на понимание начальства вообще никогда особенно нельзя, а начальства по ведомству Министерства культуры – особенно. Ибо нигде нет такого бескультурья, как в этих министерствах”.

У відповідь (не зовсім зрозуміло, чи це чернетка листа, чи сам лист, датований 24 березня 1969 р., який не був відправлений) Фаня Мойсеївна писала:

“Дорогой Дмитрий Борисович!

Ваше письмо получила. Долго молчала, т. к. просто не знала, о чём писать. Снова рассказывать о неприятностях на работе уже не могу. Случайно узнала о том, что музей получил приглашение на сессию. Мне об этом ничего не говорят и не спрашивают, могу ли сделать сообщение. Сама не начинаю разговор, т. к. в наших условиях это будет сочтено дерзостью. Вызволить меня на сессию могло бы только письмо Вашего Института на имя Министра культуры УССР <...> Спасибо за теплоту и искреннее желание помочь, сейчас и это поддерживает...”. За півтора наступних роки ситуація стала критичною і Ф. Штігельман, на жаль, залишила музей.

Таким чином, листи та інші документи з архіву Музею Ханенків дозволяють не лише встановити невідомі раніше деталі біографії Ф. Штігельман, а й містять інформацію, важливу для відтворення історії формування і дослідження музейної колекції античного мистецтва, розуміння історичного контексту і реалій наукової і музейної роботи в Україні ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

Бакланов В.А.

1926 Златокузнецы Дагестана. – Москва: Центральное издательство народов СССР. – 67 с.

Буйських С.Б., Чуєва К.Є.

2014 Дослідниця античної історії та культури (до 100-річчя від дня народження Ф.М. Штігельман) // Археологія. – № 1. – С. 124–131.

Науковий архів Музею Ханенків

Оп. 7. – Од. зб. 109. – Спр. 2.

Оп. 7. – Од. зб. 161. – Спр. 14.

Оп. 2. – Од. зб. 455. – Спр. 22.

Нікітін В.І.

2008 Ф.Т. Камінський – дослідник пам’яток античності Нижнього Побужжя // Археологія. – № 4. – С. 118–121.

Kateryna CHUYEVA

“CHAYNIK” AND “THE BOX WITH THREE DOLPHINS” OR “COME TO US, DEAR FANNY MOYSEEVNA”. FANNY SHITELMAN’S LIFE AND OLBIA HISTORIES IN THE LETTERS FROM THE ARCHIVE OF THE KHANENKO MUSEUM

The article is concerned with the little-known pages of Dr. Fanny Shtitelman’s biography (1914–1992). She was a specialist on archeology and ancient art, and worked for Kiev Museum of Western and Oriental Art (now the Khanenkos’ Museum) from 1955 to 1971. Her scientific contacts, particularly with Theodosius Kaminsky, through which the museum collections were replenished artifacts from Olbia, are examined. The documents from the Archive of The Khanenko Museum, related to the theme of the article, are published for the first time.